

מעברת כְּסָלוֹן

מעברה ראשונה

פתיחה

מאה ושלושים מעברות הוקמו ברחבי הארץ בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. רבות סופר עליהן, ובשנת 2019 אף הוקרנה בטלוויזיה סדרה בשם 'המעברות', שהעמיקה רבות את ההיכרות של החברה הישראלית עם סיפורן של המעברות והציגה אותו על מורכבותו ועל האקטואליות שלו גם כעבור 70 שנה.

היכן התחיל הסיפור? מי הייתה המעברה הראשונה? כיצד זו התפתחה ושינתה צורתה עם השנים? האם המעברה הראשונה שהוקמה השפיעה על המעברות הבאות שהוקמו אחריה?

ידיעה בעיתון מעריב מהתאריך 23.5.1950 מספרת על הקמתה של המעברה הראשונה בארץ, הלא היא מעברת כסלון שבהרי ירושלים:

"המעברה בהרי ירושלים: לפני ימים מספר הוקמה בהרי ירושלים - ליד כביש 'מאלאיה' המחבר את הקאסטל עם כביש הגבורה - ה'מעברה' הראשונה בארץ: יישוב זמני שתושביו המוצאים ממחנות עולים, יתגוררו באהלים ויועסקו בעבודות יעור נרחבות. כל פועל ב'מעברה' יקבל שכר יומי של 1,300 ל"י, שיאפשר לו לכלכל את משפחתו. במעברה הראשונה אוכסנו עד כה 120 איש - רובם עולי תימן, שהוצאו מן המחנה בראש העין. הדגשתנו את שם המקום: ראש העין, כי בימים האחרונים קיבל מקום זה מן פרסום טראגי הודות למצור ששמו עליו פועלים מחוסרי עבודה מפתח תקוה, במלחמתם נגד 'עבודה בלתי מאורגנת'. ה'מעברה' בהרי ירושלים - הראשונה מסוג זה,

עשויה איפוא – אם יבואו רבות אחרות בעקבותיה – גם לשים קץ לקונפליקט הטראגי של הימים האחרונים¹.

מבית ספר שדה שער הגיא השוכן במושב בית מאיר, ניתן לצפות על המושב כסלון של ימינו וגם על תל פְּסֶלָה, אותו תל שעליו שכן הכפר הערבי כסלה ושעל אדמותיו הסמוכות שכנה המעברה. לאורך השנים עוסק בית הספר, השוכן "בדרך אל העיר", בסיפורה של מלחמת העצמאות, וכעת הגיע הזמן לעסוק גם ביום שאחרי המלחמה – בסיפור בנייתה של הארץ ועצמאותה של המדינה החדשה שזה עתה נולדה.

יישובי המעברות – רקע

בה' באייר תש"ח הכריז דוד בן גוריון על עצמאותה של מדינת ישראל וקרא בין השאר לעם היהודי לחזור אל ארץ אבותיו, וכך נכתב במגילת העצמאות: "מדינת ישראל תהא פתוחה לעליה יהודית ולקיבוץ גלויות... אנו קוראים אל העם היהודי בכל התפוצות להתלכד סביב הישוב בעליה ובבנין ולעמוד לימינו במערכה הגדולה על הגשמת שאיפת הדורות לגאולת ישראל"².

מדינת ישראל הצעירה שעוד נלחמת על חייה, פותחת את שעריה לעלייה, ובשלוש וחצי השנים שלאחר הכרזת העצמאות עולים לארץ ישראל כ-700,000 יהודים מכל קצוות תבל, כשאחוז גבוה מהם ילדים. העלייה משנה משמעותית את הרכב האוכלוסייה היהודית בארץ, ובסוף שנת 1951 ילידי חוץ לארץ הם כ-75% מתושבי מדינת ישראל³.

באותה תקופה כ-80% מתושבי המדינה גרים בשטח שבין גדרה לחיפה, כש-60% מתוכם גרים בשלוש הערים הגדולות: חיפה, תל אביב וירושלים. העלייה ההמונית יצרה צורך לשנות את התפרוסת היישובית ולעודד התיישבות כפרית-עובדת. כך קרה שבחמש השנים הראשונות שאחרי קום המדינה הוקמו כ-300 יישובים כפריים, והופנו אליהם (שלא תמיד בצורה נעימה) כ-40% מהעולים החדשים. בשנת 1953

¹ מעריב, 23.5.1950, עמ' 5.

² מתוך מגילת העצמאות.

³ משה סיקרון, 'העלייה ההמונית – ממדיה, מאפייניה והשפעותיה על מבנה אוכלוסיית ישראל',

עולים ומעברות – 1948-1952, 1986, עמ' 31-52.

כבר התגוררו ביישובים כפריים כמעט 24% מהאוכלוסייה, לעומת 15% בלבד בשנת 1948.⁴

אולם, לא כל העולים הגיעו למושבים ולקיבוצים ורובם נשארו במחנות העולים, ונוצר מצב מסוכן ובלתי אפשרי: "המצב הקשה במחנות העולים דחף למציאת פתרון מהיר, שכן, כאמור, הכל הסכימו שהשארית המצב הקיים פירושו 'התפוצצות מוכרחת' קרובה... התשובה שנמצאה היתה - המעברה. זכות היוצרים בעניין זה שמור בלא עוררין ללוי אשכול, אז גזבר הסוכנות היהודית ומנהל מחלקת ההתיישבות שלה"⁵.

ההתיישבות במעברות הייתה בתפרוסת ארצית - מדרום ועד באר שבע, ובסוף שנת 1951 הגיע מספרם של תושבי המעברות לשיא - 220,517 עולים. למעשה, שליש מהעולים החדשים בשנים 1948-1953 חיו במעברות. תקופת המעברות, שכאמור הגיעה לשיאה בסוף שנת 1951, דעכה לאחר מכן והתושבים עברו אט אט לשיכונם קבע, אך עד שנת 1963 עוד חיו במעברות 15,300 איש, והם היוו "בעיה חברתית מעיקה, שפתרונה הוטל על החברה הישראלית כולה"⁶.

כסלון - גלגולם של שם ומקום

למעשה, עברה כסלון כמה גלגולים עד שהתמקמה בנקודת הקבע של זמננו:

א. **תל כסלה** - התל ממוקם מעל אפיק נחל כסלון, ועד מלחמת העצמאות שכן עליו הכפר הערבי כסלה, שעל פי הנתונים המופיעים באתר האינטרנט 'זוכרות' חיו בו כ-300 תושבים⁷. הכפר נכבש על ידי לוחמי חטיבת הראל בתאריך 18.7.1948 כחלק מ'מבצע דני'.

ב. **מעברת כסלון** - בתאריך 16.5.1950, 50 משפחות ראשונות של עולים מתימן הובאו למעברה ששכנה על האדמות הסמוכות לתל, ובהדרגה הצטרפו משפחות נוספות. נכון לתאריך 1.8.1950 חיו במעברה 185 משפחות שמנו

⁴ שם.

⁵ מרים קצ'נסקי, 'המעברות', **עולים ומעברות - 1948-1952**, 1986, עמ' 86-69.

⁶ שם.

⁷ 'כסלא', אתר **זוכרות**, https://www.zochrot.org/villages/village_details/49220/he.

סך הכול כ-700 נפש.⁸ עיקר המאמר שלהלן יוקדש לתקופה זו.

ג. **מושב כסלון** - לקראת סוף שנת 1951, לאחר ששהו בה כשנה וחצי, הוחלט לפזר את תושבי המעברה. 85 משפחות הועברו ל'דיר מוחזין' שבשפלה (לימים מושב בקוע), ואילו את 55 המשפחות הנותרות רצו להעביר מאדמות כסלה ל'חורבת שופה' - מיקומו הנוכחי של מושב כסלון.⁹ המחשבה הייתה שאותן 55 משפחות "תוכלנה להמשיך לעבוד בעבודת יער-הקדושים אשר בסביבה"¹⁰, יזכו במיקום החדש לגור בבתי קבע ולא עוד באוהלים ובפחונים, ויקבלו 19 דונם למשק חקלאי של פירות וירק¹¹ ובהמשך גם 65 עופות ו-10 אווזים.¹² חשוב לציין כי בשלב הראשוני לא הייתה מחשבה לפרק את המעברה, אלא להביא 'גוף עולים בן 85 משפחות אשר יעלה למעברת כסלון, על מנת להמשיך שם בעבודת היעור הנעשית ע"י הקרן-הקיימת. יש לדאוג לכך שהגוף יהיה מוכן בעוד מועד, למען לא תדחה עבודת היעור שם"¹³. כפי שארחיב בסוף המאמר, בעקבות סירובן של המשפחות לא צלחה בסופו של דבר התוכנית להעברת 55 המשפחות לחורבת שופה, והמושב בסופו של דבר הוקם על ידי עולים ממעברות אחרות.

מעניין לציין שמעבר לגלגולי המקום - ממעברה למושב - גם השם 'כסלון' עבר גלגולים. בסוף שנת 1948, כשנה וחצי לפני הקמת המעברה, ייסדו באזור חברי תנועת 'חרות' של האצ"ל את כפר העובדים רמת רזיאל, לזכרו של מפקדם הנערץ דוד רזיאל שנהרג בעירק ב-1941 לאחר שנשלח על ידי הצבא הבריטי למשימה שממנה לא שב. אלא, שוועדת השמות 'לא אהבה' את השם הזה, בין מסיבות של רצון לשמר שם תנכ"י היסטורי, ובין (אולי) מסיבות פוליטיות, כפי שנכתב בעיתון חרות:

"המוסדות המיישבים זוממים למחוק את השם רזיאל והם מציעים את השם 'כסלון'. במקרה זה הם נאחזים בהיסטוריה. השם 'כסלון' נזכר ביהושע ט"ו, י', בתור מקום

⁸ דו"ח על מעברת כסלון, מיום 1.8.1950, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

⁹ מכתב מהמחלקה להתיישבות ללוי אשכול, מיום 16.9.1951, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

¹⁰ מכתב מרענן ויץ ליוסף ויץ, מיום 16.9.1951, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

¹¹ י. ענברי, 'הכפר כסלון שבהרי ירושלים', עיתון **זמנים**, 31.3.1954, עמ' 2.

¹² 'פיתוח המושב כסלון', עיתון **זמנים**, 30.4.1954, עמ' 3.

¹³ מכתב מרענן ויץ לחנוך הילמן, מיום 16.9.1951, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

שנפל בחלקו של שבט יהודה. מי אינו יודע באיזו מידה דורסים המוסדות ברגל גסה את השמות ההיסטוריים? במקום 'גיא אוני' - ראש פינה... במקום 'בית ירח' - כנרת (כנרת ההיסטורית נמצאת מצפון לים כנרת ולא מדרום למקום המצאה של הקבוצה), במקום 'טבעון' - כפר יחזקאל... ועוד ועוד. ורק במקרה 'רמת רזיאל' נאחזים בקרנות ההיסטוריה המסופקת - מאחר שספק הוא, אם רמת רזיאל הוקמה במקום הנקודה כסלון הנזכרת בספר הכיבוש הראשון של הארץ¹⁴.

דברים אלו נכתבו על רקע מכתב שנשלח על ידי וועדת השמות בתאריך 23.12.1948 ל"חבר המתיישבים כסלון", עוד בימים שבהם קראו החברים ליישובם 'רמת רזיאל' בלבד:

"ביחס לשם של ישובכם. אין ספק כי ישובכם נמצא במקומה של העיר כְּסָלוֹן, שהיתה אחת הערים שעלו בגורל מטה-יהודה בתקופת יהושע בן-נון (ספר יהושע ט"ו, 10). השם הזה נשתמר בכל החליפות והתמורות שעברו על ארץ-ישראל מני אז והלאה והגיע עד תקופתנו בצורתו הערבית "כְּסָלָה", שמקורו העברי נשמר בה כמעט בשלימותו. מובניו=פירושו של השם כְּסָלוֹן הם: מקום תלול; מקום הרורים ורכסים; מקום דִּי־שָׁן; מקום משען...

מכל האמור לעיל נובע איפוא: א) השם כְּסָלוֹן הנהו השם העברי=המקורי ההיסטורי של המקום. ב) חובה לאומית מוטלת על כל המסודות הלאומיים ועל המתיישבים במקום הזה לחדש את השם העברי=ההיסטורי של המקום ע"י קריאתו של הישוב החדש המוקם פה. ג) המובן הראשון של השם - מקום תלול - מתאים למקום מבחינה טופוגרפית (הדגשה - א.ד.), המובן השלישי של השם - נקודת משען - מתאים למקום מבחינה אסטרטגית. יש לקוות כי המובן השני של השם - מקום דשן - יתאים למקום מבחינה חקלאית בעתיד הקרוב ד) הנכם נדרשים איפוא להשתמש בשם כְּסָלוֹן כשם ישובכם¹⁵.

בתגובה לדברים אלו, פנה המזכיר של רמת רזיאל למחלקת ההתיישבות במכתב מהתאריך 10.1.1949, על גבי דף לוגו שעליו מתנוססות המילים: "תנועת החרות מיסודו של הארגון הצבאי לאומי":

¹⁴ שמואל זלדוביץ, 'רמת רזיאל היא כסלון', **חרות**, 7.2.1949, עמ' 3.

¹⁵ מכתב מהקדן הקיימת לישראל לחבר המתיישבים כסלון, מיום 23.12.1948, הארכיון הציוני, תיק 515/49529S.

"אין ברצוננו לקבוע עובדות נגד המסורת המקובלת ולקרא למקום בשם 'רמת רזיאל' בלי הסכמת ועדת השמות. אך אנשי הנקודה קראו לעצמם 'גרעין התיישבותי על שם דוד רזיאל' ללא רצון להשכיח את השם ההיסטורי 'כסלון' - העבר ההיסטורי של המקום הזה לא היה ידוע לנו, ואנו מקבלים את הנימוק שלכם (גם במגילת הפתיחה צוין המקום בתור גרעין רמת-רזיאל-כסלון). רצוננו לפנות שוב לוועד השמות לברור השאלה הזאת בפעם נוספת"¹⁶.

נראה כי במשך הזמן היו 'כיפופי ידיים' נוספים בין וועדת השמות למתיישבים. במכתב מהתאריך 18.1.1949, בירכה מחלקת ההתיישבות היהודית את "חברי משק כסלון"¹⁷ לכבוד הטקס החגיגי של חנוכת הנקודה, כשהיא משמיטה לגמרי את השם 'רמת רזיאל', ואילו חברי רמת רזיאל עצמם הוסיפו בכותרות דפי המכתבים שלהם את המילים: "רמת רזיאל ע"י כסלון". נראה שבסופו של דבר ידם של תושבי רמת רזיאל הייתה על העליונה, ושמו של המושב נותר 'רמת רזיאל' בלבד ואילו השם 'כסלון' התפנה לטובתה של המעברה שתהפוך בסופו של דבר למושב כסלון.

מכל האמור לעיל נראה, כי בין השאר היו למצוקי התלולים של נחל כסלון השפעה על תהליך בחירת השם, הן של המושב רמת רזיאל והן של המעברה ושל המושב שיוקמו מאוחר יותר. השם 'כסלון' טומן בחובו את כל הקשיים שמהם יסבלו תושבי מעברת כסלון כתוצאה מהמרחב הגיאוגרפי התלול המקשה מאוד על החקלאות באזור ועל סלילת הדרכים. כלומר, השם עצמו עתיד במידת מה לחרוץ את גורלה של המעברה ותושביה, עוד לפני שזו קמה.

בהקשר זה מעניין לציין, שבשנת 1988 התלבט מנהל בית ספר שדה שער הגיא משה חרמץ, אם לקרוא לבית הספר 'שער הגיא' לזכר האירועים ההיסטוריים שאירעו באזור במלחמת העצמאות, או לחילופין 'מצוקי כסלון'. עצם המחשבה לקרוא לבית הספר בשם זה יש בה כדי ללמד על עוצמתם של המצוקים המתנוססים למרומים באפיקו של נחל כסלון.

¹⁶ מכתב ממזכיר כסלון למחלקת ההתיישבות היהודית, מיום 10.1.1949, הארכיון הציוני, תיק S15/49670.

¹⁷ מכתב ממחלקת ההתיישבות היהודית לחברי משק כסלון, מיום 18.1.1949, הארכיון הציוני, שם.

מעברה בלב השממה

בראיון שערכתי עימה, מספרת ימימה אלוני על הרגעים הראשונים במעברת כסלון, יותר מ-75 שנה לאחר שהגיעה לשם עם משפחתה:

“הגענו לכאן, הייתי בת 4. אני לא יודעת למה, אני זוכרת כל פרט. שלוש המשאיות הגיעו, ירדו קבוצת ילדים, והמשאית הראשונה נעמדה כאן, ואנשים לא רצו לרדת. היה כאן מלא קוצים, שממה, מפחיד, והם אמרו 'לא רוצים לרדת'. אנחנו באנו לארץ ישראל לעבד אדמה, לא רוצים לרדת'. אמא שלי, אישה קטנטונת, אמרה להם 'אתם לא מתביישים, אנחנו באנו ליישב את הארץ'. היא צעקה עליהם, ואז אחד אחד התחילו לרדת, כל האנשים משלוש המשאיות. ואז החלו להקים אוהלים”¹⁸.

את הריאיון עם ימימה ערכתי ביער יהדות תימן - המקום שבו שכנה מעברת כסלון, וזאת לבקשתה. בעדותה יש כדי לשפוך אור על חששם האמיתי של תושבי המעברה הראשונים לרדת מהמשאיות ולהתחיל חיים במציאות שונה וזרה ביחס למה שהכירו עד כה.

התושבים שהגיעו למעברת כסלון עלו לארץ מהכפר מִסְלָה השוכן ליד העיר תעז שבמחוז שַׁרְעָב בתימן¹⁹. הם עלו במסגרת מבצע 'כנפי נשרים' - מבצע שבו עלו לארץ כ-50,000 מיהודי תימן. מלבד מיעוט יהודי קטן שנשאר שם, המבצע שם קץ לגלות יהודי תימן.

שבוע לאחר הגעת התושבים, נערכת סקירה ראשונית של מעברת כסלון: “נמצאים במקום 130 גברים, מהם כ-90 עובדים בהתקנת דרכים ויתרם עובדים בהקמת המחנה (כמובן שגם המשפחות גרות במחנה)... ממשיכים בהקמת 7 צריפים אשר מיועדים למטרות אלה: צרכנייה, מרפאה, גן ובית ספר, בית עם ובית כנסת, שיכון למדריכים, מזכירות והנהלה”²⁰.

בכתבה שפורסמה בעיתון מעריב כחודשיים לאחר הקמתה של המעברה, מתוארת הדרך הלא פשוטה שיש לעבור כדי להגיע למעברה הנמצאת 'הרחק מעבר להרים':

¹⁸ ראיון עם ימימה אלוני, מראיון אביעד דמביץ, 2.5.2025.

¹⁹ על פי עדותה של ימימה אלוני, שם.

²⁰ קסלה - סקירה ראשונה על המעברה מאת מ. כהנוביץ ומ. רודיק, מיום 23.5.1950, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

“עברנו בפיתולי הדרך, עלינו גבעות וירדנו גיאיות, ולא פגשנו אף מכונית אחת שתעיד שאמנם גם כביש זה עובר בארץ נושבת”²¹.

בהמשך, מתאר העיתונאי את האווירה הנעימה השוררת במעברה, על אף בדידותה:
 “בין האוהלים קידמו את פנינו חיים מפכים, הומים, ילדים מתגודדים רעשו בצרחות, כלב חרץ לשון לעבר הזר שנטה מהדרך, תור הזדנב לעבר הצרכניה... מהאוהלים שליד הכניסה למחנה בקע קול תורה. שלשה אוהלים הנוטעים זה בצד זה הועדו לשמש בתפקיד של ‘אהלי תורה’... בין כאן ובין שם עומדים מבוגרים בפתחי האוהלים ועוקבים בסקרנות ילדותית אחרי מהלך הלימודים כשעיניהם כלות מצמאונה של תורה”²².

אלא שהאווירה הנעימה שבה חש העיתונאי בתחילה, לא מחזיקה זמן רב, וכאשר הוא נכנס לטבורה של המעברה הוא פוגש את המציאות האמיתית השוררת שם ואת הקשיים המלווים אותה: “שולי האוהלים מקופלים למעבר הרוח המחציפה כלפי השמש גם בחום היום. שלוש שורות אוהלים מקבילות, אוהל ליד אוהל, מיטה ליד מיטה. מסביב לכל אוהל מסומנת ‘רשות היחיד’ באבני גיר, למען דעת שיביתי הוא מבצרי”.
 באותה עת התגוררו במעברה 186 משפחות שמנו סך הכול כ-700 נפש, רובם ככולם עולי תימן.

חורף במעברה

בינואר 1950 ירד השלג המשמעותי ביותר שידעה ארץ ישראל. השלג ירד בכל מקום בארץ, כולל בים המלח. ארבעה חודשים לאחר מכן הוקמה המעברה באוהלים, והחשש מפני החורף הבא היה גדול. מאמצים גדולים נעשו (ובעיקר הובטחו הבטחות) שהמעברה תעבור למקום קבע עד החורף.

יוסף ויץ, מראשי הקרן הקיימת, הציג ביולי 1950 ‘תכנית חומש’ שבה ישתכנו המעברות במושבי קבע²³:

“במקום מעברת כסלון יוקמו שלושה כפרי עבודה, באותה סביבה. סלילת הדרך נשלמת והולכת. בשבוע הבא יצאו מהנדסים למדידות ומיד יוחל בהכשרת הקרקע ובהוצאת

²¹ דוד גלעד, ‘ויסעו מעין שמר ויחנו בכסלון’, **מעריב**, 28.7.1950, עמ’ 2.

²² שם.

²³ א.ח. אלחנני, ‘תכנית חומש: ממעברות למושבים חקלאיים’, **דבר**, 14.7.1950, עמ’ 1.

שני דונם (לפחות) למשפחה... העבודה תסתיים בטרם ידביקם החורף. בכל כפר עבודה יהיו כמאה משפחות".

אלא שעל אף ההבטחות והניסיונות להאיץ את העבודות, בסופו של דבר הגיע החורף על המעברה ועימו הגשמים והרוחות שאיימו על האוהלים הדקים, וכך מעידים העיתונים מחורף 1951: "גשמי זעף גרמו נזקים כבדים במעברות - עיקר הנזקים היו במעברות בפרוזדור ירושלים, שם הועפו עשרות פחונים וצריפונים, ואוהלים רבים נשטפו... מעברת כסלון, שצומצמה במשך החודשים האחרונים ואשר כולה מורכבת מאוהלים, נפגעה ביותר והתושבים מצאו מחסה בצריף העץ הגדול"²⁴.

לאחר אותו חורף, ערך חיים צדוק מאגף הקליטה של עולי תימן סיור במעברה, במטרה לראות את מצבה הקשה. אלא שהדבר החמור ביותר שאותו הוא תיאר היה: "אותן משפחות המתגוררות באוהלים גדולים שתיים ושלוש משפחות באוהל אחד, דבר שהוא בלתי אנושי ובלתי מוסרי... לכן נראה שאם אין בדעת מחלקת ההתיישבות להוציא אותם מהמעברה למקום התיישבותם הקבוע הרי יש הכרח להחליף מיד את האוהלים האלה בבדונים או בצריפי פח"²⁵.

תעסוקה

המעברות שימשו כמקום מעבר זמני עד להשתכנותם של העולים ביישובי קבע, אך לא פחות חשוב מכך, המגורים במעברה חידדו אצל העולים את ההבנה כי מחובתם לצאת לעבודה ולקיים את עצמם. עוד מימיה הראשונים של מעברת כסלון נועדו תושביה לעסוק ביעור הרי ירושלים, כפי שמעיד עיתון דבר כשבוע לאחר הקמת המעברה:

"תכנית המעברה מבוססת על שני עקרונות: ביצוע עבודות יעור נרחבות בשטחים הרריים בלתי מיושבים מזה - והוצאת מספר גדול ככל האפשר של עולים חדשים ממחנות העולים מזה... אין במעברה משקי עזר משפחתיים, שכן אין היא משמשת צורה של התיישבות-קבע, ופרט לעבודת היעור לא תעשנה בה עבודות חקלאיות אחרות. כל פועל מתושבי המעברה יקבל שכר עבודה בסך 1.300 ל"י ליום עבודה, אשר יאפשר לו

²⁴ 'גשמי זעף גרמו נזקים כבדים במעברות', עיתון **הבקר**, 16.12.1951, עמ' 1.

²⁵ מכתב מחיים צדוק למחלקת ההתיישבות ירושלים, מיום 18.3.1951, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

לכלכל את משפחתו²⁶.

העיסוק בייעור נולד ממספר צרכים: הפרחת השממה, הנצחה, ביטחון, כלכלה ותעסוקה²⁷. על העבודה ועל התשלומים הייתה אחראית הקרן הקיימת לישראל.

עבודת הייעור עוררה לא פעם אצל תושבי המעברה תחושה של ניצול, והיא הובילה לכעס ולתסכול. עיסוק זה היה מקור הפרנסה היחיד שעמד לרשותם, ללא אפשרות לבחור בתחום עיסוק אחר. משכורתם עמדה על 1.400 ל"י (ולא כפי שמופיע בכתבה) ליום עבודה בן 8 שעות. משכר זה נוכח מיסים, שכר דירה עבור האוהלים ואפילו מס מיוחד שנועד לנזקים²⁸. לא פלא שהיו מתושבי המעברה שבהזדמנות הראשונה 'ערקו' לעבודה אחרת בחברת מקורות. אלא שקק"ל לא נשארה חייבת לאותם 'עריקים' ובמכתב שנמסר לחברי המעברה נכתב: "נמסר לי שחמשה עשר חברי כפרכם הפסיקו את עבודת הכשרת קרקע ועברו לעבודה במקורות... האם הקהק"ל חייבת ויכולה להכין עבודה עבורכם רק בתקופה שאינכם עובדים במקומות אחרים? ברור שלא. אני תובע מכם שלא להפסיק את העבודה בקהק"ל מבלי לבוא קודם במו"מ על זה איתנו. וזה לטובתכם. ראו-נא! הזהרתים!"²⁹

בפועל, העבודה כללה לא רק ייעור, אלא גם פתיחת דרכים, הכנות לייעור והכשרת הקרקע. העובדים היו בעיקרם גברים, ואילו "הנשים טוענות כי אין להן מה לעשות ומבקשות עבודה. מובן שבבית-אוהל בן שתי משפחות אין כדי העסקת עקרת הבית והילדים"³⁰.

העולים החדשים, שלא עסקו קודם לכן בעבודת אדמה, קיבלו הדרכה ממדריכים ששלחה הקק"ל. המדריכים גרו גם הם במעברה, אלא שבניגוד לתושבים שגרו באוהלים, המדריכים קיבלו צריף. האם זו אחת הסיבות למריבות שהתעוררו מפעם לפעם בין התושבים למדריכים? אין לדעת, אך ייתכן שניתן למצוא סיבה אחרת

²⁶ 'הוקמה המעברה הראשונה לעולים שיעסקו בעבודות יעור', דבר, 23.5.1950, עמ' 1.

²⁷ מרדכי למדן, 'נוף ואידאולוגיה - האידאולוגיות במעשה הייעור של הקק"ל', עבודה לשם דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2000, עמ' 9-17.

²⁸ שושנה מריומה-מרום, 'עבודות הדחק כמרכיב במדיניות החברתית-תעסוקתית של ישראל 1950-1970', עבודה לשם דוקטור, האוניברסיטה העברית, 2007, עמ' 91-92.

²⁹ מכתב מהקק"ל ליועד כסלון, מיום 18.7.1951, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

³⁰ דו"ח על מעברת כסלון, מיום 1.8.1950, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

בדבריה של שושנה מריומה-מרום: "כך דווח ד"ר חיים יחיל מההסתדרות לדירקטוריון הקרן הקיימת בראשית 1951 על תלונות מכפרי עבודה ומעברות, שמדריכים נוהגים להעניש עולים על עבירות שונות בביטול זכותם לעבודה למשך ימים מספר"³¹.

עדות מעניינת על המתחים הללו, ניתן למצוא במכתב של הקק"ל לוועד כסלון ובו תיאורים על אלימות ואיומים של התושבים כנגד המדריכים: "האיומים אשר באים מצד כמה מחברי הכפר שלכם כלפי המדריכים שלנו, מעשי אלימות אשר קרו בזמן האחרון ביחס לעובדים שלנו מחייבים אותי לפנות אליכם באזהרה שאם תמשיכו לנהוג מנהג של איומים במכות, העובדים שלנו לא יחזיקו מעמד ויעזבו את המקום ועבודת ההכשרה מן ההכרח שתפסק ולא נוכל להיענות לכם כאשר תבואו בצעקה על חוסר עבודה"³².

אין בדברים כדי להצדיק את התנהגותם של התושבים, אך ייתכן כי תחושת הזרות, העיסוק בעבודה שונה ממה שהכירו, התנאים הקשים במעברה, הניתוק ממרכזי המגורים ועוד ועוד, יצרו אצלם תחושות של תסכול שהובילו להתנהגות אלימה.

ביטחון

בעיית הביטחון ששררה באותה תקופה במרחב פרוזדור ירושלים ידועה, ואין כאן המקום להרחיב. אסקור בקצרה את ענייני הביטחון שהעסיקו את המעברה, את דרכי הפעולה וכן אירועים ביטחוניים שהתרחשו במקום.

נזכיר, כי באותן שנים שלאחר מלחמת העצמאות, פרוזדור ירושלים היה מוקף מצפון, ממזרח ומדרום בירדנים, ולמעשה היה אזור ספר רווי הסתננויות, הן למטרות חקלאיות והן למטרות פח"ע. על המעברה הגנו כוחות של צבא ומשמר הגבול יחד עם התושבים עצמם. בדצמבר 1950 נכתב כי "הצבא שלח בזמן האחרון מדרך למעברה שהחל לאמן את האנשים. אנו משלמים לעת עתה למתאמנים שכר יום עבודה בגבול 10 ימי אמונים. לאחר שחלק מהאנשים אומן נעשית השמירה בתורנות"³³. כלומר, במעברת כסלון צורת ההגנה התבססה גם על התושבים עצמם ולא רק על הצבא הסדיר. צורת

³¹ שושנה מריומה-מרום, 'עבודות הדחק כמרכיב במדיניות החברתית-תעסוקתית של ישראל 1950-1970', עבודה לשם דוקטור, האוניברסיטה העברית, 2007, עמ' 91-92.

³² מכתב מקק"ל לוועד כסלון, מיום 6.7.1951, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

³³ דו"ח על מעברת כסלון, מיום 7.12.1950, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

הגנה זו מתקיימת ביישובים רבים בארץ מראשית ימיה של המדינה ועד זמננו.

בנוסף לכוחות המאמנים, חיילי צה"ל הגיעו למעברה גם לטובת תפקידים שונים מהמקובל, כפי שנכתב בהלצה בעיתון הארץ: "חיילי צבא ההגנה לישראל הגיעו למעברת כסלון שבהרי יהודה במטרה מאוד פרוזאית: לבצע את אחת המשימות הקשות שהטיל צה"ל על חייליו. חיילי צה"ל באו למעברה ביום שישי ומיד נגשו לפעולות של חיזוק יתדות האהלים, ניקוז מסביב לאהלים וניקוי הצריפים והמטות"³⁴.

אירוע מצער התרחש בספטמבר 1951 בסמוך למעברה. שנתיים לאחר מלחמת העצמאות, כששאריות של תחמושת מימי הקרבות עוד נמצאו בשטח, "קבוצת ילדים ממעברת כסלון יצאו יחד עם אדם מבוגר לקטוף תאנים בקרבת המעברה. בהגיעם ליד מעיין הנמצא במרחק של כשלושה קילומטר מהמעברה מצאו רימון יד ששיחקו בו והוא התפוצץ במקום"³⁵. כתוצאה מהפיצוץ נהרג הנער יחיא בן ה-15, ועוד שבעה נערים נפצעו בדרגות שונות.

דת

"ההורים שלי והקבוצה שהייתה כאן הם היו אוהבי ארץ ישראל, לא התלוננו כי זו הייתה עבירה. הם קבלו את זה באהבה"³⁶, כך מתארת ימימה אלוני את תושבי כסלון. כפי שראינו לעיל לא תמיד זו הייתה המציאות, אך ככלל נראה שהתושבים בחרו לראות את הטוב, למרות שהיו להם סיבות רבות דווקא להתלונן. נראה כי דבריה של אלוני קשורים בעובדה שעולי תימן היו שומרי מסורת, והקפידו עליה במשך כל שנות הגלות. ועל כן, 'להוציא דיבתה של הארץ' זו עבירה שאין לה מקום על אף כל הקשיים.

למרבה ההפתעה, על אף שהאוכלוסייה במעברה הורכבה מעולים תימנים, בכל זאת נוסח התפילה לא היה אחיד ותוך חודש ניתן היה למצוא במעברה שני בתי כנסת בעלי נוסחים שונים, ואף הייתה בקשה לפתוח בית כנסת שלישי³⁷. בין השאר, גם ביקשו התושבים מהמפקח הראשי על היישובים החדשים ומחנות העולים הרב שלום

³⁴ 'עם חיילי צה"ל במעברת כסלון', הארץ, 21.11.1950, עמ' 4.

³⁵ יונה בן אמיתי, 'צעיר נהרג ו-7 נפצעו בהתפוצץ רימון', הוצפה, 1.9.1951, עמ' 4.

³⁶ ראיון עם ימימה אלוני, מראיין אביעד דמביץ, 2.5.2025.

³⁷ דו"ח על מעברת כסלון, מיום 1.6.1950, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

ס. גמליאל³⁸ לפתוח מקווה, להשיג ספרי תורה ועוד.

מכתב מרתק ביותר הן במראהו והן בתוכנו, נכתב על ידי הרב אברהם סלימאן למשרד הדתות. המכתב נכתב בקולמוס דיו ובכתב סת"ם, ונראה כי מטרתו הייתה להגיב למשרד הדתות על חששו כי ישנם ילדים במעברה שלא נימולו:

"על עניין המילה, ביררנו ולא מצאנו אף ילד לא מהול, הכל מהולים וכולם יודעים חוקי התורה ושומרים על מצוותיה, ואתם יודעים כי שישבנו בגלות תימן אלפים שנה שומרנו תרי"ג מצות, ואנו מקוים שעכשיו אנו בארץ ישראל נוסיף קדושה על קדושתנו, ובעזה"י לא נלך בעצת המסיתים והמדיחים לפי שכתוב בתורה וביום השמיני ימול בשר ערלתו, כי כולם ידעו אותי למקטנם ו"ג (ועד גדולם). ובקשר לשיעורי תורה מלמדים שני מורים בשתי בתי כנסיות שעתים אחר תפילת ערבית ומבקשים מכבודכם משניות, גמרות, ספר הזוהר, הגדות בשביל פסח לקטנים, ותיבה, וספסלים. לפי שבתי כנסיות רקים מכל דבר ולא קבלנו שום דבר"³⁹.

סופה של המעברה

"ארבעה כפרים שהוקמו בטעות", זו הכותרת שנתן העיתונאי מנחם תלמי לכתבה שפרסם בעיתון מעריב בשנת 1961 על ארבעת היישובים החקלאיים שהוקמו בפרוזדור ירושלים: עדולם, כסלון, עמינדב ובר גיורא. בכותרת זו אין הוא מלגלג על התושבים, אלא על מי שתכנן את הקמת היישובים באזורים שבהם "אין מכסת קרקע מינימאלית כדי קיום הוגן".

בכתבה מפרט תלמי בין השאר את בעיותיו של המושב כסלון, ובוחר בכותרת הזועקת "כסלון ששמו כסלון". כך הוא מתאר את מצבו של המקום:

"מאז יומו הראשון של ישוב זה - שהוקם למעשה ככפר עבודה - 'אוכלים תושביו אבנים'. מזה שנים שקוראים לו בלגלוג כואב 'כסלון'; או שמסבירים כי הוא קרוי כסלון על שמו של האיש שהציע להקימו והוכיח עצמו ככסיל... מיקומו של ישוב זה בחגווי ההרים השופעים אל עבר בקעת שמשון, היקנה לו ייחוד נופי וציורי - אך לא כזית בסיס כלכלי וסיכוי להיות חי הנושא את עצמו... מאז ומתמיד היה 'כאש הראש' שלך מחלקת

³⁸ דו"ח, ס"ת ושירותים דתיים לבית הכנסת מעברה-כסלון, מיום 9.6.1950, הארכיון הציוני, שם.

³⁹ מכתב מוועד כסלון למשרד הדתות, מיום 3.4.1952, הארכיון הציוני, שם.

ההתיישבות. הוא היה אחד מהחזיונות הטראגיים של התיישבות ההר שלנו. הבסיס היחידי שלו הוא הלול. בגלל מצבו המשווע ואפס סיכויי הושגה בשבילו אחת ממכסות הלול הגבוהות ביותר⁴⁰.

דבריו של תלמי מתארים את מצבו של **המושב כסלון**, והם נכתבו עשר שנים לאחר שהמעברה כפר פורקה. אולם, יש בהם כדי לחדד אצל הקורא את ההבנה עד כמה האזור היה קשה להתיישבות, בין בימיה של המעברה ובין בימיו של המושב. ולאמיתו של דבר, יש בדבריו כדי לתאר אפילו את תחושותיו של המבקר במושב כסלון של ימינו...

ובחזרה לימי המעברה. למרות שהמעברה נועדה להיות מקום מגורים זמני לתושבים שעתידים להקים את בתי הקבע שלהם במרחב הקרוב, בסופו של דבר תושביה של מעברת כסלון לא זכו להקים את ביתם במושב הקבע כסלון. אף כי השטח שעליו הוקמה המעברה היה מישורי יחסית, הרי שההגעה אליה בכבישים צרים, אדמות החקלאות המועטות, הניתוק מהמרחב ההתיישבותי ובעיות הביטחון שאפיינו את מרחב הפרוזדור, גרמו לתושבי המעברה לנסות ולמצוא מקום מגורים אחר שיאפשר להם להתחיל את חייהם בארץ מחדש, והפעם בשלווה ובבטחה.

במכתב שכתב רענן ויץ ללשכת ראש הממשלה בדצמבר 1951, הוא 'משער' מהי הסיבה שבגללה מסרבות חמישים המשפחות המיועדות להתיישב ב'חרבת שופה' (מושב כסלון של ימינו):

"לכבוד לשכת ראש הממשלה:

מחלקת הקליטה העבירה אלינו מכתבכם מיום 27.11 בצירוף מכתב ועד תושבי כסלון, בו הם מבקשים התיישבות בקרבת חבריהם. ברצוננו להודיעכם: במעברת כסלון היו 135 משפחות. עבור משפחות אלו נועדו 2 מושבים, האחד חרבת-שופה (מושב כסלון של ימינו) הנמצא בין [מעברת] כסלון ורמת רזיאל ואשר בנינו כבר הוחל, מיועד ל-55 משפחות חקלאיות. השני דיר-מוחזין הנמצא בין טל-שחר ונחשון ומיועד ל-85 משפחות חקלאיות.

85 המשפחות אשר נועדו להתיישב בדיר-מוחזין (מושב בקוע של ימינו) עזבו כבר את מעברת כסלון ועברו לשבת בקרבת מקום הקבע של מושבם ובקרוב יתחילו להקים

⁴⁰ מנחם תלמי, '4 כפרים שהוקמו בטעות', **מעריב**, 30.1.1961, עמ' 3.

מושב זה.

50 המשפחות אשר נותרו במעברת כסלון מסרבות לעבור למקום מושבם בחרבת-שופה ודורשות להקצות להן מקום בדיר-מוחזין. לדאבוננו לא יכלה המחלקה להתיישובות להיענות לבקשה זו, מאחר שמכסת הקרקע בדיר-מוחזין מספיקה רק כדי ישוב 85 המשפחות הנ"ל בלבד.

סרובן של 50 המשפחות לעבור למושב בחרבת-שופה אינו מוסבר לנו ויש לו רק טעם אחד והוא, רצון להתיישב בשפלה ולעזוב את הרי ירושלים (הדגשה - א.ד.). מובן מאליו, כי המחלקה להתיישובות אינה יכולה להסכים לנטיה כזאת, ביחוד בהתחשב עם העובדה, כי המושב בחרבת-שופה חשוב בכל הבחינות וקיימת בו אפשרות בנין ישוב חקלאי הררי המפרנס את עובדיו בכבוד.

אנו סוברים על כן, כי עליכם לענות לפונים במכתב, כי עליהם להתיישב במקום שנועד להם⁴¹.

נראה כי המכתב משקף מחד את הצורך העצום שהיה בהתיישובות בפרוזדור ירושלים, וזאת לאחר שבשנים שקדמו להקמת המדינה בחרה התנועה הציונית ליישב את מישור החוף ולוותר על ההר; ומאידך את הרצון המובן של התושבים לעזוב את אזור ההר הקשה להתיישובות ולחקלאות ולהתיישב בשפלה הנוחה.

השערתו של רענן ויץ לסיבה שבשלה סירבו תושבי המעברה להתיישב בחורבת שופה, על אף שלא נאמרה על ידם במפורש, מעידה כאלף עדים כי מחלקת ההתיישובות והקק"ל הבינו בדיוק כמה קשה ולא פשוט להתיישב בהר, בשל הדרכים הקשות, הניתוק מהסביבה והמחסור בקרקעות חקלאיות. ואכן, זוהי גם הסיבה שלאורך השנים שקדמו להקמת המדינה ההתיישובות הייתה במישור החוף ולא בהר.

סוף דבר

בסוף שנת 1951 עברו תושבי מעברת כסלון למספר נקודות בארץ: מנוחה, נחלה, סגולה ובקוע.

⁴¹ מכתב מרענן ויץ מ"מ מנהל המחלקה להתיישובות ללשכת ראש הממשלה, מיום 26.12.1951, הארכיון הציוני, תיק S5/50114.

מושב כסלון בן זמננו הוקם בסופו של דבר לא על ידי תושבי המעברה שייעודם המקורי היה להמשיך לחיות חיי קבע במקום, אלא על ידי תושבי המעברות הרטוב ותלפיות וכן על ידי עולים חדשים מרומניה⁴².

מעברת כסלון, הייתה הנחשון הראשון במפעל המעברות החשוב, השייך לסיפור הרחב של הקמת מדינת ישראל וקיבוץ הגלויות לאחר אלפיים שנות גלות.

סיפורה של כסלון הוא מצד אחד 'כישלון', כפי שכינו רבים את המעברה, אך מן העבר השני הוא סיפור אהבה של יהודים לארצם החדשה-ישנה, ארץ שאליה כספו במשך אלפיים שנות גלות וכל רצונם היה לפעול למענה.

לאור כל המתואר לעיל, לא מן הנמנע שמחלקת ההתיישבות הבינה בסופו של דבר כי גם לאותם עולים, שלימים קיבלו את הכינוי 'חלוצים בעל כורחם', יש צורך לתת תנאי מחיה מינימליים ולא ניתן לזרוק אותם אל 'מעבר להרי החושך'. מעברת כסלון, המעברה הראשונה, הייתה למעשה כישלון מעצם העובדה שתושביה לא עברו בסופו של דבר ליישוב קבע במקום סמוך. אלא שהכישלון אינו מצד תושביה של המעברה, אלא מצד מחלקת ההתיישבות שלא השכילה להבין שמעבר לפרנסה שאותה קיבלו התושבים (וגם זאת בתנאים לא פשוטים ומעיסוק בתחומים שהיו זרים להם), היה צורך לאפשר להם גם תנאי מחיה מינימליים ולא להביא אותם לקצה הגבול של יכולותיהם, עד כדי כך שיבקשו לעזוב לגמרי את אזור ההר.

לא מן הנמנע כי לאחר הקמתה של מעברת כסלון ובמהלך הביקורים של ראשי מחלקת ההתיישבות והקק"ל במעברה הראשונה, הם השכילו להבין כי גם במעברה נדרשים תנאי מחיה מינימליים. העולים התימנים שהגיעו למעברה לא התלוננו, זו הייתה עבירה מבחינתם, אך גם הם רצו לקבל בארץ חלקה קצת יותר טובה, חלקת אדמה שיכולה להצמיח ברכה, ולא רק עצי סרק, רוחות, ולולי תרנגולים.

⁴² פ. יורמן, 'כסלון, ישוב ספר', דבר, 9.4.1954, עמ' 21.

מעברת כסלון.

צילום: SEYMOUR KATCOFF, לע"מ